

20. *Марчук, І.* Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945 / І. Марчук / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko. – Warszawa : «Von Borowiecky», 2000. – Т. 1-2. – Т. 1. – 1000 s.; Т. 2. – 1001-1439. // Український визвольний рух. – Зошит 2. – Львів: Видавництво «Мс», 2003. – С. 170-179.
21. *Марчук, І.* Ліквідація радянськими карально-репресивними органами Карпатського крайового проводу ОУН (1945–1954) / І. Марчук // Український націоналізм: історія та ідеї. Науковий збірник. Вип. I / [ред. Олег Баган]. – Дрогобич: Посвіт, 2009. – С. 50-60.
22. *Мірчук, П.* Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки / [авт.кол. Олександр Дарованець, Володимир Мороз, Володимир Муравський, Микола Посівнич]. Видання третє, доповнене. – Київ : Українська видавнича спілка, 2007.
23. *Онишко, Л.* Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття / Л. Онишко // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Збірник 3: До 75-ліття Організації Українських Націоналістів. – Львів: Коло, 2004. – С. 30-38.
24. *Посівнич, М.* Формування військової доктрини ОУН (1929–1939) / Микола Посівнич // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Збірник 3. – Львів: «Коло», 2003. – С. 34-44.
25. *Содоль, П.* Українська Повстанча армія 1943–1949. Довідник другий / Петро Содоль. – Нью-Йорк : [б.в.], 1995.
26. *Содоль, П.* Українська Повстанча Армія. 1943–1949 : Довідник перший / Петро Содоль. – Нью-Йорк : [б.в.], 1994.
27. *Федун, Петро-«Полтава».* Концепція Самостійної України. Том 1. Твори / [упоряд. і відп. ред. Михайло Романюк] ; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича ; Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Львів, 2008.
28. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України).* – Ф. 3838. – Оп. 1. – Спр. 14. – 76 арк.

УДК 911.3:[334.713:323.3:63-051](477)"192"

Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу(1921-1928 рр).

Лапченко Анастасія Сергіївна

Лапченко Анастасія. Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921-1928 рр.). Стаття присвячена територіально-галузевому розміщенню селянських кустарних промислів. Досліджено адміністративно-територіальне розміщення її галузей, динаміку суб'єктів господарювання, соціальні характеристики.

Ключові слова: неп, кустар, промисли.

Лапченко Анастасія. Географическое распределение крестьянских промыслов УССР в период нэпа (1921-1928 гг.). Статья посвящена территориально-отраслевому размещению крестьянских кустарных промыслов. Исследовано административно-территориальное размещение ее отраслей, динамику субъектов ведения хозяйства, социальные характеристики.

Ключевые слова: нэп, кустарь, промыслы.

Lapchenko Anastasiia. The geographical distributing of peasant trades of UKRAINE is in the period of new economic policy (1921-1928). The article is devoted to territorial sectorial to placing of peasant handicraft industries. Investigational administrative-territorial placing of its industries, dynamics of subjects of menage, social descriptions.

Key words: new economic policy, handicraftsman, trades

Кустарно-ремісничя промисловість не зникла з появою і розвитком великої індустрії. А продовжувала існувати і вирішувала важливі економічні та соціальні проблеми. Дрібні промисловці, кустарі і ремісники виробляли значну частину товарів повсякденного попиту. Займатися ремеслом змушувало малоземелля, велика кількість зайвої робочої сили, неможливість прожити тільки на прибутки від сільського господарства, високі податки (інколи податок перевищував дохід селянина), бажання заробляти більше.

В історичних та історико-економічних працях в основному висвітлено питання аграрних відносин. Питання селянських родинних промислів

залишається вивченим досить фрагментарно і недостатньо. Перші дослідження з питання кустарних промислів та розвитку промислової кооперації з'явилися вже в 20-ті рр.. Велика їх частина, на думку істориків 70-х - 80-х років мала лише джерелознавчу цінність, що було вірним лише частково [1, с. 443; 4; 24]. На цьому етапі були позначені важливі теоретичні проблеми і отримані значущі конкретно-історичні результати. Завдяки, насамперед, роботам А.В. Чаянова [26; 27], формується організаційно-виробничий напрям кооперативної думки, центральною ланкою якої стає ідея стійкості селянського господарства та підвищення його ефективності за рахунок мережі обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів. До цього напрямку примикали роботи А.А. Рибникова [14, с. 45; 15; 16 с. 7], в яких кустарні сільські промисли розглядалися як частина селянської економіки. Змістовні дослідження були проведені з проблеми функціонування приватного капіталу в промисловості і торгівлі в умовах непу.

Дослідники 20-х рр. були першими в узагальненні та систематизації матеріалів дослідження дрібної і кустарної промисловості 1925 р., демографічного перепису 1926 р. і частково перепису дрібної промисловості 1929 р.. Всі перераховані статистичні заходи носили всесоюзний характер, їх результати були надалі опубліковані і містили багатющий фактичний матеріал. Тільки в 60-80-ті рр.. з'явилися перші узагальнюючі дослідження, що дозволили більш об'єктивно оцінити вихідні рубежі промислової модернізації із залученням даних про динаміку кустарно-ремісничої промисловості і промислової кооперації. В середині 70-х - першій половині 80-х рр.. більш інтенсивно стали вивчатися кустарні промисли і розвиток промислової кооперації в національних республіках і великих територіях. На початку 90-х років виходить ряд нових монографій та дисертацій (О.Бут, О. Десятникова, С.Лях, М.Анисимова, М. Олійника, О. Сушка та ін.).

Джерельна база дослідження складає комплекс господарських матеріалів і документів, економічна звітність, документи виконавчих і законодавчих органів влади [9; 10; 13]. Всеросійський перепис населення 1920 року, із-за громадянської війни не вважається загальним. Перепис не охопив ті райони, де йшли військові дії (Волинську, Подільську губернії, Крим, а також деякі місцевості Європейської Росії і України). Цей факт спонукає нас до особливої обережності при розгляді його кінцевих результатів. Проте, перепис 1920 року містить певний статистичний матеріал. Іншими джерелами інформації були всесоюзний перепис 1923 року та опис районів 1924 року. Найбільш значимим і змістовним у цьому напрямку став, безперечно, перепис 1926 року, який за вмістом статистичних матеріалів є найбільш детальним і повним. Також дослідження ґрунтується на статистичних матеріалах [17; 18; 19; 20; 21; 22; 23] і періодичних виданнях [25; 2; 3].

Метою статті є комплексне вивчення основних напрямків розвитку селянських промислів і їх територіально-галузеве розміщення.

Селянське господарство ніколи не було і не могло бути господарством чисто землеробським. Окрім польових робіт, селянин і його сім'я в тій чи іншій мірі вели будівельні роботи (хата, господарські будови), виготовляли і ремонтували інвентар, одяг і взуття; займалися переробкою сільськогосподарських продуктів і т. д.. До розповсюджених на Україні селянських промислів періоду нової економічної політики відносяться вишивка, виробництво художніх тканин, килимарство, різьбярство — взагалі художня обробка дерева, гончарство, гутництво, ковальство, обробка металів і ювелірних виробів, розпис тканин, в'язання, мереживо, лозоплетіння, художня обробка шкіри, каменю, кістки та рогу, художнє плетіння, вироби з бісеру та інше.

У період НЕПу в кустарній промисловості України відбулися певні зміни і роль кустаря і ремісника майже зрівнялися. Якщо до революції перший з них виготовляв свої вироби для продажу на ринку, а другий - за замовленням, то у період НЕПу за цією ознакою розділити їх функції було неможливо. Ремісник, нерідко працюючи на споживача, виробляв свої товари й для ринку, а кустар - брав замовлення від покупців. Розподіл між ремеслами і промислами також став досить умовний, якщо гончарство належить до промислів, то вишивка, ткацтво можуть бути як хатніми ремеслами, так і промисловими (тобто виготовлялися спеціально на продаж).

Селянські господарства, які займалися ремеслами, поділялися на дві групи: ті, для яких ремесла відігравали роль допоміжного заняття, і ті, для яких це було основним видом господарської діяльності. Поєднувати землеробство і ремесло було можливим, завдяки специфіці селянського господарства, коли виробництво ґрунтувалося на особистій праці селянина і членів його родини.

Інформацію про загальну кількість господарств-промисловців на початку 1920-х років фіксують статистичні довідники. Але вони не виокремлюють сільських кустарів, хоча підкреслюють їх галузевий розподіл. Найвичерпнішими і найрепрезентативнішими даними про соціально-професійний склад сільських кустарів і територіально-галузевий розподіл є матеріали демографічного перепису 1926 р. Відразу ж перші цифри перепису 1926 року нам дають чітке бачення того що в основному промислами займалися селяни і лише не велика частина міського населення. За переписом 1926 року на селі проживало 23 646 194 особи (81,5 %), а у містах лише 5 379 553 особи (18,5%) [6, с. 88, 102]. Також це підтверджують матеріали періодичної преси, які в основному базувалися на відомостях фінансових відділів і окружних

статбюро. Так на Полтавщині діяло 102 тис. кустарів, з них лише 17 тис. у містах [12, с. 5-7].

Промислами займалися 458606 сільських кустарів. За даними демографічного перепису 1926 р. 155 тис. чол. сільського населення визнали головним заняттям промисли, а побічним - відповідно 304 тис. на селі [7, с. 31]. Статдовідники виокремлюють п'ять груп, які займалися селянськими промислами: робітники, з наймитами, що працюють лише з членами родин, «одинці», члени сім'ї що допомагають у занятті. Перша категорія налічувала 19689 чол., друга – 14586 чол., третя – 51397 чол., четверта - 332804 осіб, п'ята - 40366 чол.[6, с.106-123].

Таблиця 1

Соціально-професійний склад сільських кустарів по регіонах в 1926 р.

Соціально професійна група	Число зайнятих осіб			
	Полісся	Правобережжя	Лівобережжя	Степ
Ковалів	8183	15250	10639	13951
Столярів	4 063	8450	6912	4198
Бондарів	3642	4051	3266	2116
Рогозників	275	1722	2832	758
Кожухарів	1293	1724	2012	1271
Чоботарі	16354	30256	27514	21514
Кравці	11135	19036	16955	11509

Таблицю складено автором за переписом 1926 року[5].

У цей час розпочато кооперування народних майстрів і організацію артілей, що стало одним з аспектів посилення централізації влади. Промислами керувала Українкустарспілка, створена 1922 року на I Українському з'їзді кооперації в Харкові. Насамперед налагоджували ткацький та вишивальний промисли, які не потребували значних асигнувань. Вироби українських майстринь, особливо вишивальниць, мали значний попит і активно експортувалися[8, с. 30]. На 1927 рік 90% [11, с. 8] селян займалися побутовим самообслуговуванням: ткали полотна, шили з нього одяг, самотужки ремонтували взуття тощо.

За кількістю виробничих одиниць наймогутнішим є Лівобережжя, де зосереджено 31,9% загального числа[6, с. 38]. Найбільше було

підприємств, що виготовляли одяг і предмети першої необхідності – 38,4%. Промисловці, що виробляли харчову продукцію становили 20,7 %, металообробку – 20%, текстильну – 3,2%. У виробництвах добування та обробки мінералів значну роль відіграють гончарне та цегельне виробництво. Це було обумовлено розширенням будівництва та збільшенням потреб у будівельних матеріалах. На Харківщині цей промисел був найбільш розвинений.

В добувній та обробній галузі мінералів найбільше значення має гончарне виробництво. Дані статистики показують, що на селі майже не було двигунів (лише в гончарстві і то дуже не великий відсоток). Це було обумовлено постійною потребою населення регіону в різних речах домашнього вжитку. Так кількість виробничих одиниць, що наймають робітників та службовців, складає всього 1,5 %, від загальної кількості, а тих хто має механічного двигуна нараховується всього 6 закладів по всій Україні.

Таблиця 2.

Гончарне виробництво УСРР в роки непу.

Райони	Число виробничих одиниць	В них зайнято	З них	
			Одинаків	Найманих
Полісся	1510	1744	1323	12
Правобережжя	3756	4961	2946	65
Лівобережжя	1775	2154	1459	63
Степ	707	894	557	40
Всього на Україні	7748	9753	6285	180

Таблицю складено автором за переписом 1926 року [5].

Як видно найбільше гончарів зосереджено на Правобережжі (50,7%) та Лівобережжі(22,0%). За кількістю гончарень виділялися села Кам'янецької (823), Вінницької (659), Чернігівської (6266), Білоцерківської (461), Лубенської (457),Полтавської (448), Черкаської (424), Київської (410), харківської (379), Глухівської (378), Житомирської (232), Сумської (225) округ [11, с. 57].

Сільські ковалі займалися виготовленням виробів прикладного побутового та сільсько-господарського призначення з металу. У 1925 р.

їх налічувалося 29520. Також виготовленням виробів з металу займалися слюсарі (1431), бляхарі (1327). Загалом металообробна кустарна промисловість розподілилася так: Правобережжя – 12503, Степ – 11680, Лівобережжя – 8753, Полісся – 6298 [6, с. 4-10].

В деревообробній галузі в УСРР діяло 53311 закладів, 39521 з них знаходились в сільській місцевості. Харківська округа мала – 1578, Київська – 1500, Полтавська 1427 теслярів [7, с. 1]. Лозоплетіння, також належало до деревообробної промисловості і на 98% було зосереджено в селах. Загалом в Україні лозовим промислом займалося – 3381, а рогузовим – 4646 осіб [11, с. 68].

Кустарно-текстильна промисловість мала 2931 заклад, з них конопляно-прядильних 2578, конопляно-ткацьких 20884, льняно-ткацьке 2011, решту становили промисли з виготовлення сукна, мотузок. Майже кожен селянський двір в осінньо-зимовий період багато часу віддавав цій необхідній справі. Так як вона забезпечувала родину білизною, килимами, мотузками та іншим. Між регіонами конопляно-ткацьке виробництво розподілилося так: на Правобережжі 13996, на Лівобережжі 5879, на Поліссі 1461, в Степу 349 одиниць [11, с. 76]. А льно-ткацьке селянське виробництво розподілилося по іншому: в Степу 1031, на Поліссі 743, на Правобережжі 326, а на Лівобережжі всього 6 сімейних підприємств [11, с. 78].

Якщо більшість промислів було зосереджено на селі, то чоботарством займалися лише 11, 7% на селі, решта – в місті.

Важливим є територіальне розміщення селянських промислів та групування за кількістю зайнятих осіб. Із загальної кількості промислових закладів на селі 85,2 % становлять заклади-одинаки; з двома особами – 8,1 %; 3-5 осіб – 3,5%; а понад 5 зайнятих осіб є тільки 0,5 % закладів. Що стосується промисловців-одинаків, то головним чином вони були зосереджені на Лівобережжі та Правобережжі.

Аналіз структури розміщення селянських промислів в період непу свідчить, що їх формування залежало від багатьох факторів: наслідок історично-еволюційного розвитку селянських кустарних промислів; природно-сировинні; специфіка сільськогосподарського виробництва; велика промисловість; землезабезпеченість. Це призводило до нерівномірного розподілу кустарного сектору промисловості по всій УСРР.

В округах де була розвинута важка індустрія, дрібна та кустарно-ремісничка промисловість на селі було розвинуто слабо. Так наприклад у Сталінській, Маріупольській, Луганській, Запорізькій округах. В степових округах (Павлоградська, Миколаївська, Херсонська) також було слабо розвинуто дрібна промисловість. Найбільший розвиток припадає на: Полтавську, Лубенську, Чернігівську, Київську, Харківську,

Черкаську, Роменську округи. Решта округ належала за розміром числа зайнятих осіб до середніх.

Природні багатства завжди сприяли розвитку промислів. Наприклад, наявність покладів відповідної глини зумовлювала розвиток гончарства (Правобережжя 48% від усього гончарного виробництва), хороші природні умови для вирощування конопель та льону — ткацтва (Правобережжя 31%, Лівобережжя 20%, Полісся 13%). На Поліссі широко розповсюдженими були лісохімічні промисли — смолокуріння, дігтарний, напірний. У районах Лісостепу, особливо на Правобережжі, існував каменотесний промисел. На їх розвиток також впливали інтенсивність торговельних та етнокультурних зв'язків.

Наступним фактором, що сприяв розвитку кустарно-ремісничої галузі, стало поступове вичерпання вільних земельних фондів. У низці регіонів України існувала гостра проблема малоземелля. Найбільший відсоток безпосівних господарств на Лівобережжі (24,1%), трішки менший відсоток у Степу (22,8%). Подвірне кустарно-ремісниче виробництво в цих районах, яке спочатку було сезонним заняттям, поступово ставало основним.

Всі ці фактори призвели до такого територіально-галузевого розміщення селянських промислів по УСРР в роки непу: Лівобережжя (гончарство, чоботарство, лозоплетіння, ткацтво, шевський промисел та інші), Правобережжя (гончарство, ковальство, столярство), Степ (ковальство, ткацтво), Полісся (смолокуріння, шевський). Причини розвитку на Україні кустарних промислів в період непу: недостатня забезпеченість селянства землею; недостача грошей для покриття своїх потреб, голод 1921-1923рр., розруха, природні багатства. Можна виділити 2 етапи розвитку селянських промислів в роки непу. Перший етап це 1921-1924 рр., коли система домашнього промислового та кустарно-промислового виробництва була заснована на виготовленні дрібної дешевої продукції для сільського господарських і побутових потреб і мала вигляд, як подвірне виробництво. В період другого етапу (1925-1928рр.) намітився стійкий ріст дрібної і кустарно-ремісничої промисловості. Особливо динамічний розвиток промисли отримали в 1925-1927/28 рр. – під впливом податкових пільг. Чисельність кустарів і ремісників після 1927 року подвоїлася, а обсяг продукції потроївся. Що стосується питання питомої ваги селянських промислів, дуже чітко висловився Риков на XIV конференції ВКП(б): «кустарна промисловість, промисли й ремесло УРСР мають і ще довго матимуть надзвичайно важливе значення в загальній економіці СРСР» [11, с. 37]. Саме кустарі цілком обслуговували сільське господарство різноманітним інвентарем (подушки, колесо, дуга, лещата, борони граблі, вила, лопата, серп, підкова, колода, почасти плуг молотарка, віялка, вірвока, сани, копильчаки,

бричка, візок); більшість з цих виробів велика індустрія не тільки не виробляла, але й не могла виробляти. А ними треба задовольняти сільське господарство безупинно й у великій кількості. Різноманітні потреби хатньої частини селянського господарств в рогацах, кочергах, завісах, глечиках, прибогах, скобах, кільцях, діжках, бочках стільцях і табуретах, люстрах, скринях, взутті, чашках і ложках, кінській збруї — і ці безкраї потреби селянство задовольняло само. Навіть у галузі харчових продуктів селянське господарство задовольняло свої потреби само. Потреба сільсько-господарського населення в одягу, взутті, навіть у деяких тканинах, головною частиною задовольнялися з того-ж джерела — кустарної промисловості, бо чоботи й штиблети, рукавиці, панчохи, кожухи, шапки — потрібні селу (крім приміського) не такі, які виготовляє фабрика. Зважаючи на вказані факти, можна стверджувати, що в означений період дрібна та кустарно-ремісничя промисловість на селі мала помітну питому вагу не лише в загально промисловому балансі УСРР, а і СРСР.

Література

1. *В. И. Ленин и история классов и политических партий в России.* – М., 1970.
2. *Вісник кустарно-промислової кредит кооперации України.* – Харків, 1927-1928.
3. *Вісник промислово-кредитової кооперації України* – Харків, 1929-1930.
4. *Волконский, С.П.* Кустарная промышленность Сибири // Труды первого научно-исследовательского съезда. – Новосибирск, 1927. Т.3.
5. *Всесоюзная перепись населения 1926 г.* Т. XXVIII – XXX. – Москва, 1930.
6. *Всесоюзная перепись населения 1926 г.* Т. XXVIII – Москва, 1929.
7. *Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший.* - Х., 1929.
8. *Кара-Васильєва, Т.* Декоративне мистецтво// ІУМ: у 5 т. /Голов. ред. Г. Скрипник, наук. ред. Т. Кара-Васильєва. – К., 2007. – Т.5.
9. *Комітети незаможних селян України 1920-1933 рр.* Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1968 р.;
10. *Комітети незаможних селян Харківщини. 1920-1933 рр.* Збірник документів і матеріалів. – Харків, 1961 р.
11. *Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР: Збірник статей/ За ред. Зарудного С.* – Харків. 1927.

12. *Лесин, П.* Кустарная промышленность на полтавщине// Украинский экономист. – 1925. 30 октября.
13. *Матеріали до державного бюджету УСРР на 1927-1928 роки.* – Харків, 1928.
14. *Рыбаков, Б. А.* Ремесло Древней Руси. – Москва, 1948.
15. *Рыбников, А. А.* Мелкая промышленность России: сельские ремесленно-кустарные промыслы до войны. – М., 1923.
16. *Рыбников, А. А.* Очерки организации сельского кустарно-емесленного хозяйства. – М., 1926.
17. *Статистика України № 85.*
18. *Статистика України № 96.*
19. *Статистика України.* Грошовий обіг селянських господарств України за 1926-27 р. №123.
20. *Статистика України.* Грошовий обіг селянських господарств України за 1927-28 р. № 156.
21. *Статистика України.* Селянські бюджети України. № 115.
22. *Статистика України.* Селянські бюджети України. № 174.
23. *Статистична хроніка за 1926-1929 рік.*
24. *Фейгин, В.* Кустарно-ремесленная промышленность СССР. – М., 1927.
25. *Хозяйство Харьковщины.* – Харьков, 1923. - № 1-8.
26. *Чаянов, А. В.* Организация крестьянского хозяйства. – М., 1925.
27. *Чаянов, А. В.* Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. – М., 1919.